

Az első átfogó kézikönyv a nemzetközi jog hatásairól Magyarországon

Blutman László – Csatlós Erzsébet – Schiffner Imola: A nemzetközi jog hatása a magyar joggyakorlatra (HVG-ORAC, Budapest 2014. 531 o.)

2014-ben, a HVG-ORAC Kiadó gondozásában jelent meg a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Nemzetközi jogi és Európa-jogi Tanszékén 2012. február és 2014. január között folytatott OTKA-kutatás eredménye,¹ amely a nemzetközi jogi normák magyar jogalkalmazásra gyakorolt hatását szisztematikusan és átfogó módon tárja fel. A több mint 500 oldal terjedelmű kézikönyvet a nemzetközi jog tudományának kiemelkedő képviselői, Blutman László, Csatlós Erzsébet és Schiffner Imola jegyzik.² A szerzők arra vállalkoztak, hogy a feltérképezik, a nemzetközi jog egyes forrásai milyen normatív keretek között, milyen gyakorisággal és eredménnyel (hatással) jelennek meg az alkotmánybíróági és (elsősorban) legfelsőbb bírósági (kúriai) gyakorlatban Magyarországon. A megközelítés kétségtelenül újszerű, mert nem marad a hagyományos (monizmus vagy dualizmus kettősségére építő, hierarchikus besorolást tételező, vagy önvégrehajtó – nem önvégrehajtó megkülönböztetésre alapozott) fogalmi keretek között. Mielőtt a kutatás egyedülálló módszerét és főbb következtetéseit összefoglalnánk, előzetesen érdemes néhány szituációt felidézve érzékeltetni a probléma összetettségét.

Esetek és szituációk

Az Alaptörvény Q) cikke – és a korábbi Alkotmány 7. § (1) bekezdése – keretei között a jogalkalmazó szervek sokféleképpen tehetnek eleget a nemzetközi jog és a magyar jog közötti összhang biztosításra irányuló alkotmányos köteleességüknek.

Például a 4/2013. (II. 21.) AB határozatban – a vörös csillag ügyben – az Alkotmánybíróság elismerte, hogy a Magyarország részéről egyezményesítést megállapító strasbourgi döntés kiküszöbölheti a *res iudicata*-t,³ sőt, az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) gyakorlata hatására – de nem kifejezetten egy bizonyos döntés miatt – az Alkotmánybíróság el is térhet a korábbi precedenstől. Ugyanakkor a testület azt is megerősítette, hogy a strasbourgi ítélet önmagában nem írja felül az Alkotmánybíróság gyakorlatát, s megállapította, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE) védelmi rendszere csupán minimumstandard, amely nem erodálhatja a magasabb szintű tagállami védelmet. Az Alkotmánybíróság szerint tehát „[a]z EJEB ítélete deklaratív, azaz nem jelenti közvetlenül a jogkérdések megváltozását, gyakorlata azonban segítséget nyújthat az alkotmányos – Alaptörvényben és nemzetközi egyezményben rögzített – alapjogok értelmezéséhez, tartalmuk és kiterjedésük meghatározásához. Az Emberi Jogok Európai Egyezményében (a továbbiakban: Egyezmény) biztosított jogok jelentéstartalma ugyanis az EJEB egyedi ügyekben hozott döntéseiben testesül meg, amely elősegíti az emberi jogok értelmezésének egységesen érvényesülő felfogását. Az Egyezmény, valamint az EJEB gyakorlatának figyelembevétele nem vezethet az Alaptörvény szerinti alapjogvédelem

¹ K 101463 sz. OTKA kutatás, A nemzetközi jogi normák hatása a magyar joggyakorlatra, vezető kutató Blutman László egyetemi tanár.

² Blutman László – Csatlós Erzsébet – Schiffner Imola: A nemzetközi jog hatása a magyar joggyakorlatra. HVG-ORAC, Budapest 2014. 531 o.

³ 4/2013. (II. 21.) AB határozat ABH 2013, 188, 191. [20]: „Mindezek figyelembevételével az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az EJEB *Vajnai kontra Magyarország* ügyben hozott ítélete, amely a Btk. 269/B. §-a viszonylatában tartalmaz megállapításokat (...), olyan jogilag jelentős új körülményt és szempontot jelent, amely szükségessé teszi az ismételt alkotmányossági vizsgálat lefolytatását.”

korlátozásához, alacsonyabb védelmi szint meghatározásához. A strasbourgi gyakorlat, valamint az Egyezmény az alapjogvédelemnek azt a minimum szintjét határozza meg, amelyet minden részes államnak biztosítania kell, azonban a nemzeti jog ettől eltérő, magasabb követelményrendszert is kialakíthat az emberi jogok védelmére.”⁴ A vörös csillag ügyben azonban a helyzet fordított volt: az Alkotmánybíróság a vélemény szabadság hazai védelmi szintjét igazította a strasbourgihoz.

Az újabb alkotmánybírói gyakorlatból megemlíthető a különadó-ügyben, bírói kezdeményezésre meghozott 6/2014. (II. 26.) AB határozat is. Ebben a testület egyenesen érvényesülési (alkalmazási) elsőbbséget adott a 98 százalékos különadó egyezményellenességét megállapító EJEB-döntéseknek,⁵ ami az Alaptörvény sajátos felülvizsgálati korlátjára tekintettel még bizonyos alaptörvény-felettséget is eredményezett. Az Alkotmánybíróság egyértelművé tette, hogy nemzetközi szerződésbe ütközés vizsgálatára nem terjed ki a felülvizsgálati korlát: „Az Alaptörvény 37. cikk (4) bekezdése szerinti hatáskört korlátozó szabály – sem a vizsgálódás szempontjait, sem a jogkövetkezmény meghatározását illetően – nem vonatkozik a jogszabályok nemzetközi szerződésbe ütközésének vizsgálatára.”⁶ Mivel a 98 százalékos adómérték már nem volt hatályos (módosítás miatt 75 százalék), az Alkotmánybíróság csupán alkalmazási tilalmat rendelt el azokra az ügyekre, amelyekben a korábbi adómértéket kellene alkalmazni.⁷ Ugyanakkor korábbi gyakorlatával összhangban megerősítette, hogy a nemzetközi kötelezettség megszegése nemcsak a magyar és a nemzetközi jog összhangjának követelményét (Q) cikk (2) bekezdés), hanem egyben a jogállamiság elvét (B) cikk (1) bekezdés) is sérti.⁸

A rendes bírósági gyakorlatban egyrészt közvetlenül, másrészt az alkotmánybírói gyakorlaton átszűrve is megjelenhet a nemzetközi jog és az uniós jog „tudatos” alkalmazása. Az erre irányuló pozitív, nyitott attitűd kiemelkedő példája a Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság egyik menekültügyi döntése,⁹ amely kiindulásként rögzítette, hogy „[a] menekültek jogállását, illetve a státusz megszerzését összetett jogi környezet szabályozza, így a bíróságnak vizsgálnia és alkalmaznia kellett a hatályos magyar jogszabályokon túl a nemzetközi jog, illetve az Európai Unió vonatkozó normáit is”. Erre tekintettel a bíróság alkalmazta a releváns uniós jogszabályokat, a jogértelmezéshez pedig messzemenően támaszkodott az Európai Bíróság és az EJEB irányadó döntéseire. Az ítélet indokolása idézésre érdemes általános következtetéseket is megfogalmaz: „A nemzetközi közösségben kialakult és a magyar jogrendszer által is kötelezően alkalmazandó jogelvek biztosítják a nemzetközi jog maradéktalan érvényesülését a belső nemzeti jogban is. A magyar jogszabályok, így ezek között például a Met. rendelkezései, illetve a magyar hatóságok jogértelmezése nem lehet ellentétes a nemzetközi jogi normákkal és jogelvekkel. (...) Az Alkotmánybíróság korábbi döntéseiből levonható az a következtetés, hogy a nemzetközi jog normái a magyar jogrendszeren belül a

⁴ 4/2013. (II. 21.) AB határozat, ABH 2013, 188, 191. [19].

⁵ 6/2014. (II. 26.) AB határozat, ABH 2014, 202, 204. [22] és [24]: „A strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságának a Kamarája a 41838/11. (R. Sz. kontra Magyarország) számú határozatban 2013. július 2-án (62. bekezdés), a 66529/11. (N. K. M. kontra Magyarország) számú határozatban 2013. május 14-én (76. bekezdés) és 49570/11. (Gáll kontra Magyarország) számú határozatban 2013. június 25-én (75. bekezdés) megállapította, hogy a törvényes végkielégítéseknél a Törvény szerinti 98%-os adómérték az I. kiegészítő jegyzőkönyv I. Cikkével (tulajdon védelme) ellentétes.” (...) „Az Alkotmánybíróság a jelen ügyben nem látott okot arra, hogy eltérjen attól a tartalomtól, amelyet a Bíróság döntései értelmezés útján az I. kiegészítő jegyzőkönyv I. Cikkének tulajdonítottak a különadó mértékével összefüggésben. Ezért az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy a Törvény 10. §-a az I. kiegészítő jegyzőkönyv I. Cikkébe (tulajdon védelme) ütközik.”

⁶ 6/2014. (II. 26.) AB határozat ABH 2014, 202, 204. [21].

⁷ Az érvényesülési / alkalmazási elsőbbség csak akkor fordult volna át érvénytelenítő elsőbbségbe, ha lett volna olyan norma, amit hatályon kívül lehet helyezni. (Annak vizsgálatába azonban természetesen nem bocsátkozott a testület, hogy vajon az új, 75 százalékos adómérték megfelel-e az EJEE-nek.)

⁸ 6/2014. (II. 26.) AB határozat ABH 2014, 202, 205. [30], hivatkozással a 7/2005. (III. 31.) AB határozatra.

⁹ Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság, 3.K. 30602/2013/15., Budapest, 2013. augusztus 29.

törvények és az Alkotmány között helyezkednek el. Amennyiben kollízió vagy értelmezési nehézség áll fenn a belső nemzeti jog és a nemzetközi tételes jogi norma között, úgy a jogalkalmazóknak a nemzetközi jog elveit és rendelkezéseit kell elsődlegesen figyelembe venniük. Amennyiben egy szerződő tagállam a belső jogalkotása és jogalkalmazása révén felülírhatná a nemzetközi jog elveit és tételes jogi normáit, úgy az egész nemzetközi közösség és jogrendszer szabályozottsága, struktúrája, követhetősége, kikényszeríthetősége és ezáltal működőképessége kerülne veszélybe.” Vajon mennyire elterjedt ez a megközelítés a magyar bírói gyakorlatban? A szegedi kutatók kézikönyve ebbe enged betekintést az érdeklődőknek.

Logika, dogmatika és rendszer

A felidézett néhány ügy talán alkalmas annak érzékeltetésére, hogy a nemzetközi jog milyen sokféle szerepkörben és eljárási rendben gyakorolhat hatást a bíróságok döntéseire. Látható, hogy hatást gyakorolhat nemzetközi szerződés vagy nemzetközi bíróság határozata, avagy a nemzetközi jog egyéb forrása, egyedileg, vagy együttesen, az értelmezésre és alkalmazásra egyaránt.

A szituatív, eseti és esetenként intuíciókon alapuló következtetések tárháza eddig is széles volt a nemzetközi jog hazai hatásait illetően, s készültek bizonyos hipotézisek alátámasztását szolgáló, de szükségképpen a tudományos előfeltevésekhez igazodó dolgozatok a nemzetközi, az uniós és a magyar jogrendszerek kapcsolatáról. Hozzáférhető volt átfogó monográfia is a nemzetközi jogi eredetű normák magyar jogrendszerbe épülésének legiszlátív szempontú értékeléséről.¹⁰ Ugyanígy, az alkotmányos (alaptörvényi) keretekre is reagált már több, nagyszabású tanulmány a közelmúltban.¹¹ Ami azonban mindeddig hiányzott, az a nemzetközi normák „élő jogra” gyakorolt – potenciális és tényleges – hatásmechanizmusainak felmérése volt. Így Blutman László, Csatlós Erzsébet és Schiffner Imola kézikönyve egyrészt új irányt jelent a hazai nemzetközi jogi tudományos kutatások szempontjából, másrészt illeszkedik a nemzetközi tudományos trendbe,¹² harmadrészt a magyar jogalkalmazók számára rendkívül jól hasznosítható, gyakorlati útmutatóként is szolgál.

A kötet három részre tagolódik. Az első rész, amelynek szerzője Blutman László, a nemzetközi jog érvényesülésének normatív kereteit elemzi, pozitív jogi alapállásban, a lehetséges hatások rendszerszintű számbavételével. Az első három fejezet az alkotmányi kiindulópontot, azaz az Alaptörvény Q) cikkét értékeli a *pacta sunt servanda* elv középpontba helyezésével, a nemzetközi jogi és az alkotmányjogi normatan fogalmait összehangolva. A nemzetközi jogi klauzulával összefüggő problematikus kérdések között felmerül egyrészt, hogy mi tartozik a nemzetközi joghoz, és különösen, mit takar egész pontosan a magyar alkotmányszövegekben visszatérően megjelenő „nemzetközi jog általánosan elismert szabályai” kitétel. A zavart az okozza, hogy ez a terminus nem nemzetközi jogi, hanem magyar sajátosság; s a nemzetközi jog tudományában ismert és a nemzetközi bírósági gyakorlatban elfogadott, megfeleltethető lehetséges összetevők nem egyértelműen és következetesen jelennek meg az Alkotmánybíróság gyakorlatában. Másrészt, az összhang biztosításával kapcsolatban is felmerül, hogy az pontosan kinek a kötelessége, ami pedig attól függ, hogy hol húzódnak a magyar jog határai, amivel az összhang biztosítandó. Harmadrészt, a

¹⁰ Molnár Tamás: A nemzetközi jogi eredetű normák beépülése a magyar jogrendszerbe. Dialóg Campus – Dóm Budapest-Pécs, 2013.

¹¹ Sulyok Gábor: A nemzetközi jog és a belső jog viszonyának alaptörvényi szabályozása. Jog Állam Politika 2012. 1. sz., Molnár Tamás: Az új Alaptörvény rendelkezései a nemzetközi jog és a belső jog viszonyáról. In: Alkotmányozás Magyarországon 2010-2011 (szerk. Drinóczi Tímea – Jakab András). PPKE JÁK – PTE ÁJK Budapest – Pécs, 2013.

¹² Lásd az Amszterdami Egyetem Nemzetközi Jogi Központjának koordinálásával folyó projektet: International Law through the National Prism: the Impact of Judicial Dialogue, <http://acil.uva.nl/research/research-projects/content/current-projects/international-law-through-the-national-prism.html>

transzformáció problémakör is számos alkérdésre tagolódik, kezdve az általános transzformáció zavarba ejtő elméletén,¹³ s folytatva azon, hogy egyáltalán milyen nemzetközi jogszabályokat kell kihirdetni és mi alapján – a szisztematikus áttekintés eredményeként az is kiderül, hogy vannak olyan nemzetközi jogszabályok, amelyek csak kihirdetéssel válhatnak a belső jog részévé, de kihirdetésük mégsem lehetséges (mert pl. regionális szokásjogi normáról vagy szóbeli megállapodásról van szó).¹⁴

A negyedik fejezet a nemzetközi jog belső jogi érvényesülésének előkérdéseit tisztázza, s egyben a pragmatikus megközelítésű kutatás dogmatikai bázisát, logikai keretét vázolja. Az első tézis, hogy a nemzetközi jog tipikusan nem egyedül fejt ki joghatást, hanem más normával összefüggésben, s ezért fel kell térképezni a normakapcsolatok fajait. A magyar jogrendszer négy normacsoportja – vagyis az alkotmányi, az alkotmány alatti, a nemzetközi jogi és az uniós jogi normák – között háromféle potenciális normakapcsolat vázolható: az együttalkalmazás, az értelmezési támpontként való figyelembe vétel és a normakonfliktus. A logikai viszonyrendszert ún. háromrétegű, kettős rombusz-moddal szemlélteti Blutman.¹⁵ A második tézis, hogy a nemzetközi jog hatása nem választható el az elsőbbség és a hierarchia kérdésétől, de fontos hangsúlyozni, hogy ez elsősorban a belső alkotmányjog problémája, mert a nemzetközi jog nem ebben, hanem a *pacta sunt servanda* elvében gondolkodik,¹⁶ azaz az elsőbbség csak járulékos kérdés: a középpontban az áll, hogy az állam mely magatartása valósít meg nemzetközi jogsértést. További megfontolás, hogy a bíróságok általában kerülnek a normakonfliktus megállapítását, helyette kivételként tételeznek, összhangban értelmeznek, együttalkalmaznak látszólag ellentétes normákat. Mindezeket figyelembe véve, az elsőbbség típusai a joghatás irányából lehet érvénytelenítő, alkalmazási vagy értelmezési. A nemzetközi jogszabályok alkalmazása során nem az a kérdés, hogy hol helyezkednek el a jogforrási hierarchiában, hanem az, hogy milyen joghatásokat képesek kifejteni.

Mindezek fényében az ötödik fejezet áttekinti a potenciális joghatásokat a jogalkotás, az alkotmánybíráskodás, a bírósági jogalkalmazás és érintőlegesen a közigazgatás területén. A jogalkotásban egyrészt a kihirdetési (javasolt terminológiával: beiktatási) kötelezettség, a végrehajtási jogalkotás, és a nemzetközi joggal összhangban történő jogalkotás jelentik a „hatóteret”. Az alkotmánybíráskodásban a nemzetközi jogi norma egyrészt jelenthet értelmezési támpontot, másrészt alkotmányos mércét – e funkciók eljárásonként különbözőképpen valósulhatnak meg, és az eltérő szerepekhez eltérő funkciók társulhatnak. A képet árnyalja, hogy az alkotmánybírói hatáskörökhöz kapcsolódó egyes eljárások viszonya sem teljesen ellentmondás-mentes (pl. a bírói kezdeményezésű konkrét alkotmányossági kontroll és a konkrét nemzetközi szerződésbe ütközés vizsgálatára irányuló eljárás, avagy a *lex superior* elv bíróság általi alkalmazása). A rendes bíróságok gyakorlatában a nemzetközi jog hatásai eltérő keretek között értelmezhetők, mint az alkotmánybíráskodásban, ugyanakkor nem egyszerűsíthető a kérdés a hagyományosnak számító önvégrehajtó koncepcióra. A nemzetközi jogi norma ezen a területen közvetlen hatást gyakorol, ha a tényállás értékelésének és az érvényesítendő jognak az alapja. Közvetett a hatása, ha nem a tényállás irányában, hanem a jogvitában alkalmazandó jogszabályok irányában fejt ki hatást, azaz értelmezési támpontot jelent, vagy más normát az értelmezésből vagy az alkalmazásból (pl. belső jogi kivételszabály alkalmazását a belső jogi főszabály javára) kizár.

A kézikönyv második része egyes nemzetközi jogi normatípusok sajátos problémáit tárja fel. A nemzetközi szerződésekkel összefüggésben egyrészt Blutman László exponálja a kihirdetés versus beiktatás kérdését, és a terminológiai váltás mellett érvel, másrészt a közvetlen alkalmazhatóság és a közvetlen hatály terminusokkal kapcsolatban törekszik tisztázni a fogalmi

¹³ Blutman – Csatlós – Schiffner: i. m. 59. o.

¹⁴ Blutman – Csatlós – Schiffner: i. m. 81. o.

¹⁵ Blutman – Csatlós – Schiffner: i. m. 92. o.

¹⁶ Blutman – Csatlós – Schiffner: i. m. 97. o.

kereteket, végül – Schiffner Imolával közösen – kitér a nemzetközi szerződések magánfelek közötti közvetlen hatályának kérdéseire is. A következő, szintén Blutman által jegyzett fejezet a nemzetközi szokásjog elméleti megközelítései után e normák azonosításával foglalkozik a Nemzetközi Bíróság gyakorlatában, majd vázolja a nemzetközi szokásjog kezelését a magyar – elsősorban alkotmánybírósági – jogalkalmazásban. A kötet nyolcadik fejezetében Schiffner Imola mutatja be a nemzetközi szervezetek határozatainak sajátosságait, azok érvényesítésének általános kérdéseit, különös figyelemmel a BT határozatokra, valamint áttekinti e normatípus magyar jogi megjelenését, szórványos bírósági alkalmazását.

A harmadik részben Csatlós Erzsébet a fent vázolt logikai keretek és potenciális joghatások gyakorlati tesztjét végzi el négy fejezetben. Tanulságos módszertani bevezető után kerül sor a nemzetközi jog tényleges hatásának bemutatására a magyar alkotmánybírósági és legfelsőbb bírósági gyakorlatban, amelyet az alábbiakban a metodikai keretben ismertetünk.

Szövegempirizmus és jogi korpuszvizsgálat

A kutatás újszerűségét sajátos, Magyarországon eddig rendszerszerűen még nem alkalmazott módszere adja: a szövegempirizmus és a jogi korpuszvizsgálat.

A szövegempirizmus „a joggyakorlat jogszövegeinek az elemzésével” arra keresi a választ, hogy bizonyos terminusok, formulák miként jelennek meg a gyakorlatban, illetve milyen gyakorlati problémákra vezethető vissza az elmélet vagy a jogdogmatika koherenciájának megbomlása, továbbá hogyan hárítható el, küszöbölhető ki gyakorlati alapon, előzetesen bizonyos téves előfeltevések vagy fogalomhasználat tértörése.

A jogi korpuszvizsgálat új paradigmát jelent: a joggyakorlatból vett minta teljes körű vizsgálatát adja, különböző szempontok (de fontos, hogy nem tudományos hipotézisek) alapján kvantitatív módszerekkel, a statisztikai elemzés eszközeivel. Ezt követően lehetséges bizonyos következtetéseket levonni arról, hogy valamely tételt a joggyakorlat mennyiben támogat vagy igazol vissza.

A nemzetközi jog hatásának vizsgálati területe az Alkotmánybíróság határozatai, a Legfelsőbb Bíróság határozatai valamint az utóbbiakhoz kapcsolódó, előzménynek tekinthető alsóbb bírósági döntések. Közelebbről az alapkörpuszt egyfelől az Alkotmánybíróság 1990. január 1. és 2011. december 11. közötti határozatai, másfelől a Legfelsőbb Bíróság 2007. január 1. és 2011. december 31. között hozott, anonimizált döntései és jogegységi határozatai jelentették. Számszerűen: a kutatócsoport összesen 4407 AB határozatot, 11 271 bírósági határozatot és 125 jogegységi döntést vizsgált abból a szempontból, hogy a jogszövegekben fellelhető-e bármilyen nemzetközi jogi hivatkozás.¹⁷

Az empirikus kutatás szemszerű eredményeit – mint már utaltunk rá – a kötet harmadik része tartalmazza. Mintegy 30 táblázat is gazdagítja a kvantitatív eredmények értékelését, amelyekből többek között az alábbi kérdésekre kaphatunk választ. Hány alkalommal és milyen okból hivatkozott az Alkotmánybíróság nemzetközi jogra jogorvoslati jogkörben eljárva, azaz országos választási bizottsági határozatok felülvizsgálata során? Hányszor vizsgálta az Alkotmánybíróság magyar jogforrás nemzetközi szerződésbe ütközését? Ebből hányszor járt el hivatalból? Hány ügyben került sor nemzetközi szerződésbe ütközés megállapítására, vagy nemzetközi kötelezettségvállalást sértő jogalkotói mulasztásra? Mely nemzetközi jogi aktusok jelentettek értelmezési támpontot az előbbi vizsgálatok során? Milyen konkrét normakonfliktusok merültek fel? Hány nemzetközi szerződés esetében került sor előzetes alkotmányossági vizsgálatra, milyen eredménnyel és értelmezési támpontok mentén? Ehhez képest hányszor vette igénybe az Alkotmánybíróság a nemzetközi szerződést kihirdető jogszabály utólagos alkotmányossági vizsgálatát célzó, „értelmezett” hatáskörét? Értelmezési

¹⁷ Blutman – Csatlós – Schiffner: i. m. 335-336., 454. o.

támpontként hány alkalommal történt hivatkozás nemzetközi jogi aktusokra a többségi határozatokban és a kisebbségi véleményekben? Milyen nemzetközi jogi aktusokra hivatkoztak? Melyik alkotmánybíró hányszor hivatkozott előadó bíróként vagy kisebbségi véleményében a nemzetközi jogra? A testület által használt kifejezéseket elemezve mérhető az is, hogy milyen volt a nemzetközi jogi érvek súlya a döntésben, valamint kvantifikálható, hogy a nemzetközi jogi norma szerepe az érvelésben meghatározó konstitutív, kiegészítő konstitutív, igazoló jellegű volt-e, vagy súlytalan maradt-e. Bepillantást nyerhetünk a nemzetközi jogi aktusok (szerződések, bírósági döntések, nemzetközi szervezetek határozatai) idézési, jelölési gyakorlatából adódó problémákba is. A Legfelsőbb Bíróság határozatainak elemzéséből kiderül, hány ügyben és jogegységi határozatban történt hivatkozás nemzetközi jogi aktusra, konkrétan melyik nemzetközi jogi aktusokra hivatkoztak. Kimutatást kapunk arról is, hogy egyes nemzetközi jogi aktusok hivatkozása hányszor fordult elő a felek indítványában, az első vagy a másodfokon eljáró bíróság döntésében és a Legfelsőbb Bíróság ítéletében az ügy folyamatában, illetve utóbbi fórum hányszor hagyta figyelmen kívül az alsóbb fokú bíróságok vagy a felek nemzetközi jogi felvetéseit.

A recenzens szándékosan nem ad válaszokat és nem közöl számokat, mert abban bízunk, hogy a kérdések nyitva hagyása a kézikönyv kíváncsi olvasótáborát gyarapítja. Itt csupán annyit árulunk el, hogy a kutatás igazolta például az EJEE bírósági alkalmazásának gyakoriságára vonatkozó előfeltevésünket, mint ahogy az Alkotmánybíróság nemzetközi szerződésbe ütközés vizsgálatára irányuló *ex officio* hatáskörgyakorlásának szórványosságával kapcsolatos gyanúkat is.

Záró ajánlasként azt érdemes kiemelni, hogy a kézikönyvből megismerhető kutatás nem a múlt lenyomata, hanem fontos következtetéseket enged a nemzetközi jog magyarországi alkalmazásának jövőjére is; a lehetséges hatásmechanizmusok dogmatikai igényességű, logikus rendszerezése pedig praktikusán minden gyakorlati szakember számára mellőzhetetlen útmutatást jelent a nemzetközi jog tudatos alkalmazása érdekében.

Chronowski Nóra
(egyetemi docens, ELTE ÁJK)